

Job de Ruiter, Jan Donner jurist. Een biografie

*Amsterdam: Boom 2003,
344 p., € 24,50,
ISBN 90 5352 8881.*

T. Koopmans, 'Job de Ruiter, Jan Donner jurist. Een biografie', *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 2003-6, pp. 323-326.

Wij hebben in Nederland eigenlijk nooit een echte 'biografiecultuur' gehad. In Engeland verschijnt, na het aftreden van een Prime Minister of een ander belangrijk politicus,

vrijwel meteen een (vaak zeer leesbare) biografie; en mocht deze om een of andere reden niet snel genoeg verschijnen, dan zorgt de afgetredene zelf meestal wel voor een

12. Aldus bleek tijdens de Expertmeeting Internationaal Gegevensverkeer die op 1 juli 2003 werd gehouden ten kantore van het College bescherming persoonsgegevens.

13. Art. 27 en 29 Wbp.

14. Vrijstellingsbesluit Wbp, *Stb.* 2001, 250.

15. Blok 2002, p. 316 en 318.

16. Zie de bespreking van het boek van Blok door C.M.K.C. Cuipers in *Privacy en Informatie*, nr. 2, 2003, p. 65-70.

17. Supreme Court of the United States, *Lawrence et al. v. Texas*, No. 02-102 d.d. 26

juni 2003 <supct.law.cornell.edu>; zie over vergelijkbare procedures Blok 2002, p. 184 e.v. alsmede p. 293-295.

18. Zie daarover ook P. Blok, 'Botsende rechtsculturen bij transatlantisch gegevensverkeer', *NJB* 2001, p. 1607-1612.

autobiografisch werk. Voor belangrijke rechters gaat dit niet op; maar die kennen wij vaak al door hun pittige individuele 'opinions' of 'speeches' in het Court of Appeal of in het House of Lords. In Nederland doen wij die dingen slechts mondjesmaat. Van onze naoorlogse politici heeft alleen Beel een biografie gehad welke die naam verdient: van Drees' biografie is pasgeleden het eerste kwart uitgekomen, en Zijlstra's autobiografie gaat meer over economie dan over Zijlstra. Voor individuele opinies van rechters valt slechts te wijzen op de dissenting opinions van Martens in het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Het valt daarom toe te juichen dat Job de Ruiter het heeft aangedurfd een biografie te schrijven van 'Jan Donner jurist'.

Donner – de Donner van het boek – heeft voor de Nederlandse samenleving grote verdiensten gehad. Amper 35 jaar oud werd hij in 1926 Minister van Justitie in het extra-parlementaire kabinet-De Geer, dat in elkaar gezet werd toen het coalitiekabinet-Colijn gestruikeld was over het gezantschap bij de Paus. In die periode wist de jonge minister o.a. de nieuwe wetgeving op de naamloze vennootschap, de Ambtenarenwet 1929, de Bioscoopwet en de Wet op de collectieve arbeidsovereenkomst tot stand te brengen, alsmede de wetgeving die voorwaardelijke veroordeling en voorwaardelijke invrijheidstelling mogelijk maakte. In het opvolgende kabinet-Ruys de Beerenbrouck bleef Donner op Justitie; hij speelde toen een belangrijke rol bij de totstandkoming van de eerste pachtwetgeving en van de wetgeving op de smalende godslastering. Hij had veel gezag in de beide Kamers, misschien doordat hij dossierkennis (hij had een fabelachtig geheugen) wist te paren aan een relativerende en enigszins formalistische benadering van problemen die anderen in grote opwindning konden brengen. In 1933 hield hij de politiek voor gezien. Ook later was hij niet geneigd in een politieke functie terug te keren, al is er herhaaldelijk aandrang op hem uitgeoefend. Kort

na zijn ministerschap werd hij lid van de Hoge Raad. Omdat hij tijdens de Duitse bezetting de naam had gekregen één van de weinige raadsheren te zijn die de rug had rechtgehouden, o.a. door zijn houding in het kerkelijk verzet, werd hij na de oorlog president van het college, wederom op vrij jeugdige leeftijd. Dat ambt heeft hij tot 1961 bekleed. Hij heeft er veel toe bijgedragen de goede naam van de Hoge Raad te herstellen. Tot lang na zijn pensionering is hij bestuurlijke en adviserende functies blijven vervullen, o.a. voor de universiteiten (eerst de Utrechtse, later de Vrije Universiteit), voor de gereformeerde kerken, voor de Anti Revolutionaire Partij en vaak ook voor de regering. Tot op zeer hoge leeftijd bleef hij een ongemeen boeiende gesprekspartner, zoals ik zelf nog heb ervaren toen hij aanwezig was bij het afscheid van zijn zoon André van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen in 1979.

Uit deze opsomming blijkt al iets van het achterland van Jan Donner. Zijn familie behoorde in de 19e eeuw tot de Afgescheidenen van 1834, die lang het gevoel hebben behouden dat zij toch iets 'echter' of iets 'meer' gereformeerd waren dan de groepen die zich in 1886 van de Hervormde Kerk hadden afgescheiden na de 'doleantie' van Abraham Kuyper en de zijnen. Hun politieke uitingsvorm vonden beide groepen gereformeerden, later in één kerkgenootschap verenigd, in de Anti Revolutionaire Partij. Het anti-revolutionaire gedachtegoed is ook na de totstandkoming van het CDA een belangrijke factor gebleven in het Nederlandse politieke debat. Men vindt het, als het ware in onversneden vorm, terug bij de Donners: bij Jan Donner, bij zoon André, bij kleinzoon Piet-Hein. Een oprecht geloof en een vrij sombere kijk op de wereld worden gecombineerd met afkeer van het denken van de Verlichting, van ideeën van volkssoevereiniteit, en van elk soort revolutionair sentiment. Een vleugje conservatisme is de anti-revolutionairen niet vreemd

('gezag is gezag' e.d.). Staatsbemoeienis is in hun ideeënwereld duidelijk begrensd, omdat het de primaire taak van de Staat is de 'natuurlijke' of 'organische' verbanden van de samenleving, zoals gezin, kerk, school, werk- en woonomgeving, in staat te stellen hun functie te vervullen. Jan Donner sprak graag van de 'levende krachten' van de maatschappij; hij vond wel dat er een sterke overheid nodig was, maar met een beperkte taak.

De biograaf De Ruiter heeft deze zelfde achtergrond. Hij is juridisch hoogleraar aan de Vrije Universiteit geweest; hij kent de gereformeerde wereld en is als anti-revolutionair in de politiek terechtgekomen, aanvankelijk als Minister van Justitie. Daarna werd hij – wellicht tot zijn eigen verbazing – in 1982 Minister van Defensie; door zijn verzoenende houding kon het felle antagonisme waartoe het kruisraketten debat toen aanleiding had gegeven langzamerhand wegebben. Er zijn twee redenen waarom de biograaf zich niet in alle opzichten met de ideeën van Jan Donner wil vereenzelvigen. In de eerste plaats is De Ruiter zich ervan bewust dat er intussen veel op de wereld is gebeurd, en dat sommige opvattingen die destijds met overtuiging en verve werden verdedigd nu niet meer in dezelfde strakheid houdbaar zijn. In de tweede plaats streeft de schrijver ernaar zich zoveel mogelijk op een objectief standpunt te stellen wanneer hij de wirwar van gegevens tot een portret poogt samen te voegen. Hij heeft echter zijn best gedaan zich in te leven in de situaties waarmee Donner werd geconfronteerd, vaak met succes. Het boek bevat bv. een zeer geslaagde schets van de politieke toestand in 1926, toen Donners korte politieke carrière een aanvang nam.

Wat de werkwijze van de biograaf betreft valt op twee omstandigheden te wijzen. De eerste is dat hij toegang heeft gehad tot het privé-archief van Donner; heel wat stukken waren al tijdens Donners leven weggegooid, maar er bleef kennelijk nog heel wat over. Bovendien kreeg De Ruiter inzage van

de memoires die Donner in 1970 voor zijn kinderen en kleinkinderen had opgetekend. Die memoires waren niet voor publicatie bestemd (Donner vond het publiceren van memoires 'gewichtigdoenerij'), maar De Ruiter kon er veel uit putten dat met andere bronnen kon worden vergeleken. Ook hier bleek overigens hoezeer het beeld dat mensen van hun eigen verleden hebben is bijgekleurd door eigen opvattingen en door latere gebeurtenissen. De tweede omstandigheid is dat De Ruiter alleen het leven van Donner als jurist in kaart wil brengen, zoals de titel van het boek al aangeeft. De vraag is of dat wel mogelijk is: kan men een persoon in twee moten verdelen waarvan de ene wel de andere niet wordt besproken? Gelukkig is de biograaf niet helemaal consequent, zodat wij ook worden vergast op hoofdstukken over Donner 'als hoofd der echtvereniging' en over diens 'derde leven' na het beëindigen van zijn professionele werkzaamheden. Het privé-leven wordt echter niet systematisch beschreven. De lezer krijgt soms ook de indruk dat dit privé-leven vaak schuil is gegaan achter, of overschaduwd werd door, het openbare leven van deze politicus-rechter-bestuurder.

De biograaf staat uitvoerig stil bij de bezettingstijd, en komt in dit opzicht ook te voorschijn met enkele nieuwe gegevens. Een aantal feitelikheden heeft altijd vastgestaan. Medio 1940 trad Donner toe tot het Convent van Kerken, een overlegorgaan van de protestantse kerken, opgericht om tot eenzelfde houding tegenover de bezetter te komen. Eind 1940 werd Donner voorzitter. In maart 1941 werd hij door de Duitsers gearresteerd, samen met ds. Gravemeijer, secretaris van het Convent. Zij werden echter na twee dagen verhoor weer vrijgelaten. De tweede arrestatie, in het gebouw van de Hoge Raad, vond in april 1941 plaats. Ditmaal werd Donner twee maanden vastgehouden, maar hij werd door de Duitsers als 'Exzellenz' behandeld, al begreep hij niet waarom hij gevangen zat. Nadat hij geweigerd had een

door de Duitsers opgestelde verklaring over het gewapende verzet te ondertekenen, werd hij plotseling losgelaten. Ruim een maand later werd hij echter weer, nu als gijzelaar, afgevoerd naar Schoorl en Buchenwald; vooral Buchenwald was, om het zacht te zeggen, geen pretje. Ten slotte kwam hij bij de andere Nederlandse gijzelaars terecht in St. Michielsgestel, waar men in onvrijheid maar zonder grote ontberingen leefde. De politieke debatten onder de gijzelaars te Gestel, over de vorm van de 'vernieuwing' die de Nederlandse politiek zou moeten ondergaan, vonden bij Donner niet veel sympathie ('Van Hogendorpje spelen', zei hij later). Na ruim anderhalf jaar werd hij weer vrijgelaten. Hij hervatte zijn werk bij de Hoge Raad totdat hij begin 1944 zijn functie neerlegde. Direct na zijn vrijlating werd hij lid van het 'Vaderlands Comité' dat, meestal onder leiding van Drees, de terugkeer van het wettig gezag voorbereidde.

Donner bevond zich in gijzeling toen de Hoge Raad het zg. toetsingsarrest wees (HR 12 jan. 1942, NJ 1942, 271). Daarin werd beslist dat, in de rechtstoestand zoals deze door de bezetting was ontstaan, de verordeningen van de Rijkscommissaris dezelfde status hadden als de vooroorlogse 'wetten', zodat zij niet getoetst konden worden aan het Landoorlogs-reglement, dat de status van verdrag had. In de toen geldende rechtsopvattingen was dat, zuiver juridisch gezien, misschien wel verdedigbaar, maar het arrest zond, in de meer en meer gespannen verhoudingen van 1941-1942, een verkeerd signaal uit naar de Nederlandse bevolking. Een groep van 'zes vooraanstaande juristen' zond reeds in 1943 (via Zwitserland) een nota aan de regering in Londen waarin gesteld wordt dat 'de hoogste rechter in Nederland zich niet heeft ontzien om daarmee zelfs de stuitendste maatregelen van de vijand in ons vaderland (...) in bescherming te nemen'. Die opvatting (het toetsingsarrest praat jodenvervolg, arbeidsinzet, willekeur, knechting etc. goed) werd buiten

kringen van de rechterlijke macht vrij algemeen aangehangen. Na de bevrijding werd het arrest als symbool gezien van de 'slappe' houding die de Hoge Raad had ingenomen. Cleveringa en verschillende ministers, o.a. Gerbrandy en Van Heuven Goedhart, hebben de Hoge Raad met kritiek overladen, soms zelfs met hoon overgoten; maar daarbij werd bijna altijd een uitzondering gemaakt voor Donner. Cleveringa, jegens anderen niet mals in zijn kritiek, riep Donner, vertelt De Ruiter, zelfs uit tot 'het juridisch geweten der natie'.

Beziet men nu nauwgezet de archieven, zoals de biograaf heeft gedaan, dan blijkt in die kwalificatie veel overdrijving te schuilen; héél veel, zelfs. Donner was het niet oneens met het toetsingsarrest, al heeft hij daar na de oorlog – verstandig man als hij was – niet veel over gezegd. Van het gewapend verzet moest hij lange tijd niets weten, al heeft het gedrag van zijn oudste zonen hem langzamerhand tot een andere mening gebracht. Hij heeft in het begin van de bezetting zonder morren de zg. Ariërverklaring ondertekend en geen protest laten horen toen de joodse president van de Hoge Raad, Visser, ontslagen werd. Waarschijnlijk had zo'n protest niet veel uitgehaald, maar ook hier geldt dat de Nederlandse bevolking in die tijd veel behoefte had aan een gebaar van de kant van de Nederlandse elites (Cleveringa had dat, blijkens zijn bekende Leidse rede, beter begrepen). De brochure van de raadsheer Van den Dries, waarin vlak na de bevrijding gepoogd werd begrip te wekken voor de houding van de Hoge Raad in oorlogstijd, stuitte op instemming en zelfs bewondering bij Donner. En diens terugtreden uit de Hoge Raad vond pas plaats toen het 'leidersbeginsel' bij de rechterlijke macht werd ingevoerd in december 1943. Donner heeft zelf de indruk weten te wekken dat hij toen geen ontslag heeft gevraagd omdat de bezetter niet de bevoegdheid zou hebben hem ontslag te verlenen; daarom zou hij slechts bericht hebben dat hij in de gegeven omstandigheden geen ver-

dere medewerking aan de rechtspraak wenste te geven. Op die grond zou hij ontslagen zijn. Ook G.J. Wiarda gaat nog van die voorstelling van zaken uit in zijn levensbericht van Donner voor de Akademie van Wetenschappen (*Jaarboek KNAW* 1981–1982, p. 200). Archiefonderzoek van de biograaf bracht echter aan het licht dat de brief aan de Rijkscommissaris om ‘Entlassung’ vraagt, na een correspondentie met de (‘foute’) Secretaris-Generaal van het departement van Justitie, Schrieke, die van beide kanten zeer coulant van toon was.

Het is, denk ik, allemaal niet zo verschrikkelijk in het licht van hetgeen Donner in die tijd voor de Nederlandse zaak heeft betekend. Toch is het opvallend – hier spreekt Koopmans, niet De Ruiter of Donner – hoe ongevoelig men in Nederland was voor het lot van de joden in de eerste jaren van de bezetting. Omdat Nederland, ‘stamm-verwand’ als het was, door de bezetter meteen onder burgerlijk bestuur was geplaatst (anders dan bv. België) werd reeds dadelijk in de zomer van 1940 een aanvang gemaakt met anti-joodse maatregelen. De beslotenheid waarin het vooroorlogse Nederland had geleefd heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat bijna niemand enig idee bleek te hebben van wat de joden zou kunnen overkomen. In het Convent van Kerken, vertelt De Ruiter, werd de voorbede voor de Koningin een belangrijker punt geacht dan het anti-semitisme; toch had de Reichskristallnacht reeds in 1938 plaatsgevonden. De Leidse hoogleraar Telders was één van de weinigen die de bui zag hangen; de kerken, en ook Donner, maakten zich vooral zorgen om de positie van bekeerde joden, d.w.z. personen van joodse afkomst die christen waren geworden. De Ruiter geeft dit allemaal koeltjes weer, maar het is of men iets leest over de tijd van Karel de Grote of van Heliogabalus, zo ver lijkt het allemaal af te staan

van wat wij nu vinden. Ik kan moeilijk geloven dat deze onderschatting van de jodenvervolging wortelde in een latent aanwezig anti-semitisme in Nederlandse overheidskringen; maar men staat toch versteld van het gemak waarmee in 1940 en 1941 werd aangenomen dat de Duitsers de joden ‘nu eenmaal’ als vijanden beschouwden, en daarom als bezetter anti-joodse maatregelen konden nemen, culminerend in de verwijdering van de gehele joodse bevolking uit Nederland. Tot de meeste Nederlanders drong pas door wat er aan de hand was toen het te laat was; de kerken, de rechterlijke macht, de secretarissen-generaal en de gemeentebesturen, die het toenemende isolement van de joodse bevolking over zich heen hebben laten komen, voorzover zij er niet daadwerkelijk aan hebben meegewerkt, dragen in dit opzicht m.i. een zware verantwoordelijkheid.

Na de bevrijding heeft Donner al spoedig zijn plaats in de naoorlogse wereld weer weten te veroveren. Hij was, schrijft De Ruiter, ‘bemiddelaar tussen oud en nieuw’, en ook dat was hij met succes. Hij maande de regering, die plannen koesterde tot totale zuivering van de Hoge Raad, aan om de grondwettelijke voorschriften in acht te nemen (gelukkig kende hij Gerbrandy goed); hij aanvaardde dat de Hoge Raad een nieuwe start moest maken, en dat hij daar zelf een rol in te vervullen had; maar hij viel zijn collega-raadsheren niet af. Loyaliteit, zegt De Ruiter, was één van Donners meest op de voorgrond tredende eigenschappen. De Geer, door zijn politieke vrienden verlaten en verketterd na zijn falen als minister-president in 1940, kon ook na de oorlog op Donners vriendschap blijven rekenen.

Een goed geschreven biografie (en De Ruiter's werk valt in die categorie) is altijd de moeite waard. Er zijn echter twee bijzondere redenen om

zich aan de lectuur van dit boek te zetten. In de eerste plaats geeft het een levendige indruk van hoe Nederland toen, vooral in de jaren dertig en vijftig van de vorige eeuw, in elkaar zat; en voor een deel zit het, denk ik, nog steeds zo in elkaar. In de tweede plaats laat de biografie ook zien hoe een individu dat van huis uit niet over veel relaties beschikt (Donner kwam uit een kinderrijk Amersfoorts predikantengezin) in het maatschappelijk leven kan slagen: stellig mede door omstandigheden die op zijn weg kwamen, maar vooral toch door een combinatie van eigenschappen die met groot talent werden bespeeld.

Kijkt men naar de activiteiten van het Donner-geslacht, aldus De Ruiter in zijn inleidend hoofdstuk, dan vindt men vele predikanten en mensen met talrijke functies in kerk, staat en maatschappij. Het is een ‘geslacht van mensen met veel plichtsbesef en verantwoordelijkheidsgevoel’, zegt hij: geen ‘geslacht van regenten’ maar ‘harde werkers in de wijngaard des Heeren’. Als ongelovige weet ik niet precies wat ik mij bij die wijngaard moet voorstellen, maar als het gewoon de wereld mocht zijn kan ik mij in het oordeel van De Ruiter wel vinden, zij het met een tweetal kanttekeningen. Elke algemene uitspraak kent zijn uitzonderingen: er zijn ook Donners geweest die zich aan dit soort karakterisering hebben onttrokken. Dat geldt bv. voor zoon Hein, schaakgrootmeester en rebel, die bevriend was met alles wat in Amsterdam buiten het referentiekader van zijn ouders viel. Daarnaast moet men denk ik toch ook wel aanvaarden dat iedereen op zijn eigen wijze werkzaam is in de door De Ruiter bedoelde wijngaard. Dat geeft die wijngaard juist zijn eigen kleur.

*T. Koopmans
Voorburg, oktober 2003*